

Някои паралели между осетинската, чувашката, таджико-памирската и българската календарна обредност

Живко Войников

1. Осетинци. Един от най-тачените празници е “*цæппорæс*”, съвпада с православно Рождество. Самото название означава “четиредесет” и е свързано с 40-дневния коледен пост, което показва че имаме късно християнско название. Народното веселие се изразява в украсяване на домовете с клонки и венчета, а младежите запалвали голям огън, който прескачали, за да остане злото в него.

В първата сряда след Рождеството е празника “*бундор*”, коли се яре или черна кокошка. Венчета от ясенови клонки се окачват по дрехите и домашните животни, за здраве.

С християнската традиция, 7 дни след “*цæппорæс*”, осетинците отбелязват “*ногбон*”, “*науæгбон*” – нов ден, респ. Нова година. На другия ден, се празнува празника на Небесния огън, “*Æртхурон*” или “*родзингæ*”, последното означава прозорец. Същата вечер в огнището се слага голям ритуален пън, наречен “*ногбон къудах*” – букв. новогодишен пън. Аналогичен е на българския “*бъдник*”. Горенето му символизира обезпечеността на дома и семейството с топлина за цялата година. Също групи от деца, носещи клонки обикалят къщите и пожелават здраве на стопаните. Те пък ги гощават. Ритуал идентичен с българската “*сурва*”.

На втория ден след “*родзингæ*”, се провежда “*фыссæн æхсæб*”, празник на девойките, когато всяка мома гадае дали ще се задоми през идващата година. Аналогична е българската “*сивуйница*”.

На 6-тия ден след Новата година, младежи и девойки отиват на реката или извора и хвърлят късчета ритуален хляб, като произнасят молитва за вода. Осетинците наричат този ритуал “*донскъæфæн*” – носене на вода. Аналогичен е на българския празник “*водици*” *Йордановден* и хвърлянето на кръста.

В нощта на първия понеделник след Новата година се извършва почит на мъртвите предци и родственици. Изготвят се ритуална кукла на починалия родственик. Тя се оплаква, поднася и се храна и арака (ракия). Този ритуал има древни корени. Типично за хионитите, ефталитите, представителите на таштъкската култура в Минусинск (Южен Сибир) е било изготвянето на глинени кукли на починалите родственици, ритуални маски на покойниците. В Средна Азия се изготвяли и алабастрови (гипсови) кукли.

В събота след първото новогодишно новолуние се провеждал празника “*наф*”. Посветен е на родилките, на семейството и рода, за да се раждат повече деца. Аналогичен е българският “*бабинден*”.

Пъв празник от пролетния цикъл е празникът на *Тотир*. Това е езическо божество, покровител на вълците. В първия понеделник след началото на Великденския пост, се почита *Тотир* и вълка. При българите има аналогичен празник, т.нар. “*вълчи ден*” или “*вълчи празници*”, „*кураци*”, но се провеждат около 30.11. Трябва да се отбележе че тези ритуали са типично български, непознати дори за съседните сърби. До времето на I-та Св. война, българското по произход население на *Поморавието* е отбелязвало “*вълчите празници*”, както и други специфични празници, *мишкин ден*, *петльов ден*, *бабин ден* и др. Съседите им сърби, които нямат такива обичаи, подигравателно ги наричали “*луди бугари*”. (ТП-БТМ стр.86,119)

На втората седмица след Великденския пост, в много райони на Осетия се празнува “празник на първата бразда”. Този празник се среща при всички източноиранци и при

народите от Поволжието. Орачът който трябва да изоре първата бразда, облича кожата си на опаки, та да е гъста нивата, както козината от кожата.

Две седмици преди Великден, се провежда празника на елхата – “*зохаеса*”. Елхово или тисово дърво се украсява с дребни сладки и малки играчки, изобразяващи битови предмети, оръжие, конски седла. Мъжете изготвяли специален култова хоругва наричана *алем*, *селем*, представляваща кръстообразен голям жезъл от елхови клонови, украсен с играчки представляващи оръжието на конния войн. *Алемът* се слагал в къщата в памет на загинал или починал мъж-войн. Например Ибн Фадлан казва че волжките българи почитали паметта на загинал войн, като близките забивали украсено копие пред дома му, със сложено знаме, явно *алем*. Предполага се че е арабска заемка със значение „знаме”, но е и типичен древнобългарски календарен термин от алтайски произход, със значение „преден, начален”.

Една седмица преди Пасхата, се провежда празника “*къутутандан*”, изразяващ се в състезания по стрелба с лък между децата и младежите. За мишени се изготвяли специални тестени фигурки. Китайската хроника „*Тан-шу*” съобщава че народите на *Западния край (Таримския басейн, Синцзян)*, почитали деня на пролетното равноденствие, със стрелби с лък, конни състезания, борби, ритуални схватки. Сравни с аналогичния, наш Тодоровден и “*конските кушии*”.

Една седмица след Пасхата се провежда празника “*касута*”. Той е предимно женски празник. Всички моми и млади невести се събират край реката. От мъжете се допускат само новобрачните и сгодените. Има веселие, танци, богата трапеза. Всяка жена поднася на най-възрастната участничка, чаша с вода, а тя ги благославя.

На 09.05. се извършва жертвоприношение на бик или теле. На 50 ден след Пасхата се провежда празника на *Устарджи* – св.Георги, покровителят на Осетия. В този персонаж се е превъплатил езическия *Уац (Вак) – Конния бог*, аналог на *Митра* и *Сявуш*, покровител на войните и върл враг на лъжците, измамниците, хитреците, доносниците. Етимологията на назването **Вак** или **Уац** (иронски *was*, дигорски *wacə*) е обяснена от В.Абаев. В осетински думата освен свят, свещен, означава и вестител. В пехлеви **vāxs¹* означава слово и дух, в хоремзийски *vāxš* – свят, свещен, сегодийски *vāxšik* – божествен. В авестийски *vāxsabara*, пехлеви *vāxšvar*, персийски *vāxšūr* – пророк, носител на добра вест. Древното название на р.Амударя, обожествявана от авестийската земеделска общност е *Vāχsa*, предадено от гръко-римските автори като *Oxus*. Кушаните я наричат *Ardoaxpo (Ardoaxxo)*, което предава авестийското *Ardivāxšo*. Самото *Ardivi* произлиза от **ard* – бог, *ardivi* – богиня и *vāxšo* – прославена, почитана. Или имаме семантично развитие в следната посока, свързано с понятията глас, дума, слово и славя, възхвалявам, обожествявам, бог. Така че Вак е предхристиянски, езически по произход бог, почитан от източните иранци. При осетинците, естествено този персонаж се пренася върху християнския светец (конен войн) св.Георги, чието название в иронски Уастърджи, Уасджърджи, дигорски Уасгерги, Уаскерги е буквален превод, но включващ аланското *was, wak* – свят, божествен, „свети” и Джерджи, Герги – името Георги, преминало през грузински. (ВА-С-4, стр.26-28,56) Интересен паралел е тохарското *was*, което означава войн. На този ден задължително се коли агне. Аналогичен по съдържание на нашия *Гергьовден*, празник на войните.

В деня на лятното слънцестоене се извършва ритуално измиване на житото на реката от жените. Почита се Уацил, превъплатил се в св.Илия. Ритуалът е свързан с очакването на добра реколта.

В първата седмица на юли се провежда празника “*хетаг*” или “*хетаджи-устарджи*”. Също е посветен на Устарджи. На този ден младежите са маскират с ритуални маски,

¹ Произлиза от древноиранското **vāč*, **vāčah*, **vāčya*, **vāχša* – глас, дума, вест, съвр.персийски *vāža* – дума. При индоариите в „Ригведа” също е засвидетелствана богиня на доброто слово *Vāč*. В тох. (а) *wak*, тох.(б) *wek*, латински *vox* – глас, респ. в български „викам” – говоря, казвам (израз непознат за останалите славянски езици).

обличат кожуси на опаки, и с дървени жезли в ръце, обикалят къщите като пожелават здраве и многодетност на младите невесты. Аналогия с нашите *кукери*².

² *кукери* – маскарад, народен обичай, *кук* – кукер (Силистренско) В “Български етимологичен речник” е прието, че *кук* е от еднакъв произход с *кука* и идва от първоначално значение “крив; който се криви”. Счита се, че е сродно с литовски *kaukas*, латвийски *kauks* – добър домашен дух-джудже, старопруски *kawx* – дявол и *kuke* – добър домашен дух-джудже. Според В. Полак обаче връзка между нашето *кук* и литовското *kaukas* е неприемлива. Той счита, че *кук*, *кукер* е балканска дума, намираща се във връзка с гръцкото *κοκβαι* – прадеди, албанското *kukuth* (*kokuth*, *kukudh*), румънското *cuc*, *cuci* – призрак, привидение. (БЕР-3, стр.82,69) Предложената в “Български етимологичен речник” етимология страда от една основна слабост – в същността си кукерите са много далечни от “домашен дух, джудже”. Връзката с *кука*, т.е. “крив, който се криви”, е възможна, макар и да изглежда съмнителна поради прекалено буквалното сходство, или има просто съвпадение на два различни по значение и еднакви по звучене изходни корени. Например от крив произлизат *кикеря*, *кокоря се* – гримаснича (Хасковско), *кекера*, *кекерна се* – кривя се, гримаснича, но и вдигам силен шум, *кокерна*, *кокерна се* – седя или клякам неприлично, кълча се, *кукер* – вид люлка закачена с голяма дървена кука (Ботевградско), *кукер*, *кукара* – едър на ръст но мързелив и непохватен човек (Странджа). (XX-РГРВ-БД-IX, стр.265,267), (БЕР-3, стр.87, 89)

Традиционно се смята че *кукерите* са свързани с древните мистерии на Дионис, с култа към плодородието и възраждащата се природа, т.е. думата да е с тракийски произход. Но разпространението на този обичай сред цялата българска етническа територия и липсата му у останалите славянски народи, подсказва че може да търсим и древнобългарски произход.

Фонетично и семантично понятието най-вероятно идва от глагола в тохарски (б) *kuk* - извиквам; викам, крещя, умолявам; призовавам, *kauka* – звучен, тох.(а) *kāk*, тох. (б) *kāka* – реве. Думата е собствено тохарска. Д.Адамс посочва връзка на корена **keuk-* с литовски *kaiūkti* – вия, рева, или **kēuk* – звъня, вдигам шум. (DA-DT-b) В белуджи *kuku* – крещя (DDSA) Аналогична дума откриваме и в тунгусоманджурски, където е вероятна древна тохарска заемка, в евенски *kokori* – викам, призовавам, в манджурски *xoxori* – свистящ. (ССТМЯ-1, стр.405) Серж Папилон по данни на китайската хроника „Тан-шу” съобщава как се е посрещала Новата година в тохарската д-ва Куча (родината на езика тохарски (б): „Отбелязването на Новата година в Куча е продължило седем дни, в дните след зимното слънцестоене. Мъжете и жените носели маски на кучета и маймуни и е пеели и танцували ден и нощ по време на празника. Организирали се състезания с коне, камили и овце, и в зависимост от това какви са победителите или губещите, се гадаело за годината, каква ще бъде, добра или лоша.”...и „Китайците по време на династията Тан са ни оставили сведения за ритуалите които са провеждали кучасците по време на зимното слънцестоене. Участниците са боядисвали лицата си или са носили страховити маски, за да изглеждат като животни, или призраци. Под звуците на музика маскираните учасници в шествието пръскали с вода минувачите за да прогонят злите демони.” И по-нататък Папилон ни дава интересни сравнения: „В някои селища населени с власи в Сърбия (всъщност това са Тимошко и Поморавието, където има силно българско влияние) около зимното слънцестоене и християнската Коледа, се провеждат маскирани шествия и ритуали свързани с почит на мъртвите, оставяне ритулана храна на гробищата, което е стара индоевропейска традиция. (При българите тези дни са известни като “мръсни дни” когато обикаляли демони и караконджури (от турски букв.зн. „черен змей”: от тюрк. *qara* – черен и средноиранското *gondir* - змей).

В Куча откриваме аналогичен ритуал, свързан с маскирано шествие, учасниците имитират призраци, обитателите на подземното царство и извършват пречистване с вода. Сред власите, от Нова година или, Богоявление, водата се използва за предсказания и ритуали за дъжд, който да осигурят плодородие и плодовитост. (СП-ТВКМ)

Става дума за чисто български ритуал “Водици” заимстван от власите в Тимошко. Интересен факт е че той е непознат на сърбите, което показва неговия исконнобългарски неславянски, вероятно древнобългарски произход! Власите са само едни преносители на заета от местното старо българско население традиция!). В Западна България кукерските шествия се провеждат точно по същото време, между Коледа и Богоявление! Аналогичен ритуал откриваме и при чувашите. На 25.12. се провежда празника “*нартукан*” или „раждане на Слънцето”, респ. зимното слънцестоене. Протича като карнавално шествие. Участват маладежи и девойки, които се маскират, съответно мъжете като жени и обратно. Слагат и маски. Обикалят по домовете като разиграват типични битови сценки и персонажи, *търговеца-татарин*, *циганина с мечката* и пр. Петят и танцуват, забавляват се цяла нощ, а на сутринта отиват на реката, като всеки хвърля по сребърна монета, за почитане на водния дух. Близка аналогия с нашите кукери.

Разбира се от подобен род са карнавалните шествия в Западна Европа, келтския „Хелуин” и т.н. отразяващи тази древна традиция.

Предвид тохарските и чувашките паралели, смятам че можа да смятаме с голяма доза вероятност че празникът „кукери” има своите исконни древнобългарски корени, останали от най-древните пластове на древнобългарската етногенеза. В това отношение тохарските паралели: вдигам шум, крещя, викам са

В края на ноември, отново има голям празник на Устарджи, който продължава цяла седмица. Колят се телете, бикове и се провеждат конни състезания. Отново аналогия с нашите “конски кушии”.

Виждаме в осетинската символика наслагване на езически с по-късни християнски обичаи, както и поразителни паралели с българската обрядност.

2. Чуваши. Особено почитан е зимния празник “сурхури”. Съвпада със зимното слънцестоене. Младежи обикалят по къщите с поздравления за приплод по добитъка, здраве на стопаните, с виковете “сурхури, сурхури”. Наподобява нашата *сурва*. Сега се смята че *сурхури* означава “овнешко краче”, тъй като има и ритуал, младежите като прогонват злото, да хванат по една овца за крачето. *Сурхури* може да го изведем с помощта на иранските езици и би означавало “свято слънце”.

На 25.12. се провежда празника “*нартукан*”. Протича като карнавално шествие. Участват младежи и девойки, които се маскират, съответно мъжете като жени и обратно. Слагат и маски. Обикалят по домовете като разиграват типични битови сценки и персонажи, *търговеца-татарин*, *циганина с мечката* и пр. Пеят и танцуват, забавляват се цяла нощ, а на сутринта отиват на реката, като всеки хвърля по сребърна монета, за почитане на водния дух. Далечна аналогия с нашите кукери.

Новата година, “*сене-сул*” се отбелязва съобразно руската православна традиция на в средата на януари. Това е късна православна наслойка. На “*сене-сул*”³, девойките гадаят с разтопено олово (леене на куршум) дали ще се задомят през идната година. Сравни с нашата *сивуйница*.

“*Саварни*” е друг голям празник. Съвпада с руската масленица. Близките си изкат прошка един от друг, аналогично на българския обичай на “*сирна неделя*”. *Саварни* е езически празник посветен на слънцето. Групи от младежи обикалят домовете. Със специални сплетени от клонки жезли, потупват гърбовете на стопаните, домашните животни, за да прогонят злото, с виковете “*серен, серен*”. Стопаните задължително гощават младежите с варени яйца. На другия ден се провеждат, задължително, конни състезания. Самото понятие *саварни*, днес е загубило древното си значение. Смята се че *саварни* е директен превод на руската масленица. Но ако погледнем през призмата на иранските езици, *саварни* означава конници, респ. конските състезания, аналогични на нашите “*кушии*”. Виждаме много паралели с българската обрядност, *коледуването*, *сурвата*, *конските кушии*. Само че тук празниците са изместени към пролетното равноденствие, което чувашите свързват с началото на езическата Нова година.

Около пролетното равноденствие се провежда големия празник “*калам-кун*” или “*мен-кун*”. Превежда се като “*голям, велик ден*”. Това е древен езически празник отбелязващ началото на езическата Нова година, аналог на иранския “*навруз*”. С християнизацията се е прилепил към християнската Пасха. Трябва да отбележим един интересен факт. От всички славяни, единствено българите (и заимствалите го от нас сърби) наричат Възкресението,

показателни, предвид звънците и чановите които се окачат по телата и маските на участващите в кукерското шествие, и вдигането на силния шум, свързан с „уплашването и прогонването на злите духове”. Далечният древен смисъл е да се прогони зимата, свързана от индоевропейците със злото, защото „се ражда слънцето”, т.е. природата се готви за събуждане и нов живот в предстоящия „пролетно-летен” сезон.

В “Български етимологичен речник” са посочени във връзка с думата *кикот* примери от славянски езици, съдържащи корена *кик-*, но не и *кук-*. Единствените примери от втория тип се срещат в литовски, латвийски, но не и в славянски (изкл. *кукам* – издавам звук, звукоподражателно, респ. кукувица). (БЕР-2, стр.359) Това сочи, че при свързването на българското *кукер*, *кук* със славянската етимология не е дотам удовлетворително за разлика от тохарската. Връзката с българските кукери е напълно допустима, като се има предвид, че едно от основните действия по време на танците им произвеждането на силен шум от накачените по тях чанове и хлопки. (ПГ,ЖВ-ТБЕП)

³ В тох.(б) *pikul*, в тох.(а) *pikel* – година, в алтайските езици, в корейски названието на годината е заимствано от тохарски – *phul*. (БЛ-ВТДРС-1992 стр.15) В пушунски *kāl* – година. В пехлеви *sāl* – година. Чувашкото *sul* – година, показва ирански паралели.

Пасхата - Великден. Откриваме и точна калка на това понятие в чувашки, където така се отбелязва Новата година. Ако погледнем прабългарския термин “*бехти*” виждаме същата символика – голям, важен ден. Факт който показва че в календарните ритуални представи на прабългарите, като при всички източноирански народи, именно **пролетното равноденствие** е било начало на *Новата година*. След християнизацията, естествено езическия празник се прилепва към големия християнски празник – Възкресението, но в народните предстани се съхранява старото название – Великден. В Средна Азия, пролетното равноденствие е било пишно отбелязвано като ден на *Сявуш* – богът олицетворявал възраждането на природата, символ и превъплъщение на Слънцето. Неслучайно при българите пролетния ритуален цикъл е особено богат.

Със завършване на земеделската работа, когато земята се засява, се провежда празника “*ака-туй*” – първата бразда. Рогата на воловете се украсяват с ритуални хлябове. Прокарването на браздата се възприема като космогоничен полов акт на *Върховния Бог* с *Майката-Земя*. Засяването се възприема като бременост на земята с новите посеви. В ритуалната бразда се заравяли и сварени яйца. Провеждали се и конни състезания.

Например при *аварците* в Дагестан, съседи на *савирите* (предците на чувашите), през ранното средновековие, празникът на първата бразда се провеждал след навруза. По рогата на воловете се закачали ритуални хлябове. Орачът обличал кожуха си на опаки, със същото поверие, като при осетинците. След оранта орачът не трябвало да бръсне брадата си 40 дни. Има спомени че в древността, в езическите времена, орачът е трябвало да бъде новобрачен и след оранта, новобрачните двойки извършвали ритуален полов акт в браздата, за да бъде спорна годината и да има богата реколта.

Следва празника “*симек*”. Той е празник на цъвтежа. Тогава жените събират по 77 билки, аналогично на нашия *Еньовден*. Отбелязва се поникването на реколтата. Земята се освобождава от своята бременост. Устроиват се големи трапези, като се колят патици, волове и коне. Празникът завършва с молитва за дъжд и къпане в реката. Аналогично на описаните от Ибн Фадлан, общи къпания при волжките българи.

Празникът “*хер-сари*” е празник на девичото пиво. Това е един подчертано женски празник. Събират се само девойки и младежи, без семейни. Приготвя се голяма трапеза, много пиво и се веселят през цялата нощ.

При чувашите названията на месеците са подчертано земеделско. Месеците са 12, но в миналото са били 13. Чувашката обрядност, също показва паралели с осетинската и българската.

3. Таджики и памирски етноси. Петдесет дни преди *навруза*, се отбелязва “*сад*”. Сега “*сад*” е в края на януари, но в миналото е бил привързан към зимното слънцестоене, наричана от таджиките *Сарисол*. Хуфците смятат “*сад*” за празник на първата бразда, наречен “*раж-зед*”, а ваханците – “*ртък-динган*”, рушанците – “*жъмонд*”. На други места *Сарисол* се смята за начало на Новата година.

чувашки месеци	значение	съвр.к-р
<i>карлач, в някои райони на Чувашия, се разделя на кесен-карлач и ман-карлач, т.е. малък и голям карлач</i>	студен	януари
<i>нурас</i>	месец на невруза	февруари
<i>пуша</i>	пуст месец	март
<i>ака</i>	месец на плуга	април
<i>су</i>	летен месец	май
<i>хер, сертме</i>	месец на девойките	юни
<i>вут, ута</i>	месец на сеното	юли
<i>сорла</i>	месец на сърна, жътвата	август
<i>аван</i>	месец на вършитбата	септември
<i>юпа</i>	месец на жертвоприношенията	октомври
<i>чок</i>	месец на стълба	ноември
<i>риштал</i>	месец на рождеството	декември

При римляните *sat, satre* е бил празник, отбелязващ началото на сеитбата. Корените му са твърде древни. Свързвал се е с планетата *Сатурн*⁴, отъждествявана с земното начало. При памирците в деня на първата бразда се провеждат конни състезания, състезания с овни, стрелби с лък. Китайската хроника „*Тан-шу*“ описват подобни състезания с козли в Куча, (през празниците на Сявуш) около пролетното равноденствие.

Навруз или *невруз* е голям празник, почитан в целия ирански свят. Буквално означава „нов ден“. Интересно е че при ваханците, *навруза* се нарича „*шо-гун*“, което буквално означава „велик-ден“. На *навруза*, задължително трябва да има 7 ястия, както на българската „*бъдна вечер*“. Вероятно това е древен езически ритуал, а седемте ястия са за седемте божества, почитани от древните саки.

По времето на Сафаридите (873-903 г.) в деня на *навруза*, се провеждали конски състезания и преглед на войската, с въвеждане на „летните доспехи“. Ал Бируни описва такъв обичай и сред жителите на Сакастан (днес пров. Систан в Сев. Пакистан).

При памирците, на *навруза*, групи от младежи обикалят къщите, държейки дълги дървени жезли, обкичани с цветя. Пеят песни и пожелават здраве на стопаните, които пък ги гощават и черпят с вино. Отново виждаме аналог на нашата сурва. Задължително е разменянето на боядисани яйца.

Около 5 юли, в Иран през XVII в., по данни на Пиетро дел Вале, се провеждало ритуално поливане с вода на хората. По данни на Ал Бируни, в предислямските времена, жителите на гр.Амул, намиращ се на брега на Хазарското море (Каспийско), в 14 ден, от 4 месец *тир*, т.е. около 7, 8 юли, се къпели в морето голи, мъже и жени и се забавлявали. Според поверието на този ден цар Хушанг (смятан за полубог от иранците, син на Сиямек, внук на първочовека Кеюмарс) дал на хората дрехи, на всекиго според ранга в обществото. Идентичен ритуал Ибн Фадлан описва и при волжките българи. Но той не е изключение от древната индоевропейска обрядност. При славяните, в деня на лятното слънцестоене, през празника *Купала*, мъже и жени се къпят заедно в реките и езерата и се веселят. В България далечен отглас на този ритуал е обичая на *Еньовден*, жените да се къпят в реките и езерата или да се търкалят голи в утринната роса.

През лятото във Вахан и Искашим се провеждат празници на жътвата, а на есенния празник Мехраган (есенното равноденствие) се провеждали конни състезания, преглед на войската и въвеждане на „зимните доспехи“. Ал Бируни съобщава че този ритуал е съществувал сред иранските народи в предислямския период.

На 27.08. се празнувал празника на огъня – „*азарчесн*“. Според средновековния автор А.Хуршид-мобед, в древността този празник е бил наричан „празник на тохарите“. Явно е свързано с особена почит към огъня. Според китайските хронисти, *тохарите* особено почитали огъня. Край *Куча*, в полите на *Тянишан* е имало храм с горящ „*вечен огън*“.

Както се вижда, българската календарна, ритуална практика показва много паралели с древните ритуали на източноиранските народи.

Използвана литература:

⁴ При евреите *Сатурн* се е свързвал и с божеството *Satana*, първоначално олицетворявало *Земята* и *земелските работи*. Аналогичен е и древноегипетския *Сет*. Но по-късно *Сатана* става бог на *подземното царство*, аналог на древногръцкия *Аид*, римския *Плутон*, славянския *Волос*. Християнското учение, водещо началото си от *юдейската кумранска секта*, запазва персонажа *Сатана*, като владетел на *Отвъдното*. Самото християнско понятие *Сатана-ил*, от юдейски означава буквално *бог Сатана*. С развитието на християнската догма, наслагванито на иранските, митраиски схващания, *Сатанаил* става олицетворение на *Злото*, подобно на иранския *Ахриман*. Арабите го заимстват от юдеите, под името *Шейтан*. (ИШ-ССПС)

(БЕР-2) – Български етимологичен речник. Том – 2 (И-Крепя), под редакцията на Вл.Георгиев. С. 1979 г.

(БЕР-3) - Български етимологичен речник. Том – 3 (Крес-Минго), под редакцията на Вл.Георгиев. С. 1986 г.

(БЛ-ВТДРС-1992) – Б.Литвинский. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековья. М. 1992 г.

(ВА-С-4) - В.И.Абаев. ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ ОСЕТИНСКОГО ЯЗЫКА. Том IV. U-Z. Издательство Академии наук СССР, Ленинград, 1989 г., 326 стр.

http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm (формат djvu, 9 МВ).

(ИШ-ССПС) - Ирина Шумская. САКРАЛЬНЫЙ СМЫСЛ ПЛАНЕТАРНОЙ СИМВОЛИКИ (лекция, прочитанная 19.06.2004 в Минском планетарии; составитель – Шумская, Ирина, кандидат культурологии) - http://somord.org/literature/sh_sakral.php

(ПГ,ЖВ-ТБЕП) - Петър Голийски, Ж.Войников. Тохаро-български езикови паралели. сп. „Авитохол”, бр. 29, С. 2008.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/P_Golijski_Zj_Vojnikov_Tochar_BG_paraleli.pdf

(СП-ТВКМ) - Серж Папилон. ТОХАРСКИТЕ ВЛИЯНИЯ ВЪРХУ КИТАЙСКАТА МИТОЛОГИЯ, гл.8. Смяната на сезоните и празниците в кучастката (тохарска) година. в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/S_Papilon_Tocharskite_vlijanija_vyrchu_Kitaiskata_mitologija.pdf ориг.ст.: Serge Papillon, "Influences tokhariennes sur la mythologie chinoise," „Sino-Platonic Papers”, 136 (May, 2004): www.sino-platonic.org

(ССТМЯ-1) - Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков, том-1 (А-Нг),Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука”. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В.И.Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Все файлы представлены в формате pdf и имеют размер от 300 Кб до 5 Мб. Уеб-сайт: „Monumenta altaica” - <http://altaica.narod.ru/tms.htm>

(ТП-БТМ) - Тихомир (Александър) Павлов. Българите в Тимошко и Моравско. С. 1931 г.

(ХХ-РГРВ-БД-IX) - Христо Хитов. Речник на говора на с.Радовене, Врачанско. Българска Диалектология, проучвания и материали. Книга – IX, издателство на БАН. София – 1979 г.

(DA-DT-b) – A dictionary of Tocharian B. - D. Adams. <http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden> This database, created by S.Starostin and A.Lubotsky, reflects the text of the book by Douglas Q. Adams A dictionary of Tocharian B, Leiden Studies in Indo-European 10, Rodopi: Amsterdam - Atlanta, 1999 (the book is still available at the „Editions Rodopi”, information at: <http://www.rodopi.nl/home.htm>

(DDSA) – Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line - <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>